

TARTALOMJEGYZÉK

A szerző előszava a második kiadáshoz	7
Összefoglaló: A vízhasználat és árvízvédelem hagyományai Magyarországon	11
I. A TÁJ TERMÉSZETI ADOTTSÁGAI	23
A folyam völgye	23
A Duna folyása és az árvizek	23
Az ártér és a vele szomszédos felszínformák, valamint a növény- és állatvilág jellemzése és népi elnevezése	25
Folyóvizek	28
Állóvizek, vízmedrek, vizes, mocsaras helyek	37
Folyó- és állóvizek sajátosságaira és részeire utaló jelzős tulajdonnevek	46
Szárzalatok és emelkedések elnevezése	47
Emelkedések részei, nyúlványai	53
Az ártér és környezetének növényzete, állatvilága, a növényföldrajzi kutatások és helynévanyag tükrében	53
II. A TELEPÜLÉSEK ÉS NÉPEIK	63
Dunaföldvár, Bölske, Madocsa, Kömlőd, Paks, Gerjen, Fadd, Tolna, Bogyiszló,	63
A Sárköz, Ócsény, Decs, Pilis, Alsónyék, Bátaszék, Bába, Dunaszekcső, Bár,	104
Mohács, Kölked	140
III. AZ ÁRTÉRI HASZONVÉTELEK	153
1. Vízhasználat és vízgazdálkodás	153
Folyó- és állóvizek, nyílt víztükrök, mocsarak	153
Halászat	169
Halastavak, fokok és halászóvizek	169
A halászat joga, adója és bérlete	172
Halászási módok és szerszámok	184
A halászat munkaszervezete	198
Haltartók	202
Halak feldolgozása és fogyasztása	203
Víz közlekedés	206
Nádasok, gyékényesek	212
2. Az erdők használatának	217
Faizás	217
A favágás módja	227
Az erdők jellege, a fák fajtái és felhasználásuk	227
Gyümölcsfák használatának	232
Vadászat	256

3. Irtások, rétek, kaszálók	259
A rét és erdő fogalma	263
Rétfoglalás és irtás módja	265
A közösség rétjei	269
A rét és a jobbágyok rétekből való részesedésének mértéke	273
A kaszálórét jogi helyzete, öröklése, zálogba adása és adásvétele	276
A kaszáló és a rajta termett fű értéke	277
Szénakaszálás, -gyűjtés és -hordás	281
A szénaállás, szénáskert	286
A szállások	288
A szállások formája és berendezése	292
Erdei szállások	293
Szállások a réten	298
Falu melletti szállás vagy akolkert	305
4. Állattartás	307
Az állattartás mértéke, az állatok száma	307
Lovak	308
Marhák	324
Disznók	340
Juhok	349
Kecskék	355
A legelők	356
A legeltetés sajátosságai	362
Legeltetés és teleltetés az erdőkben	362
Teleltetés és legeltetés az ártér alacsonyabb szintjén	369
Az állatok kihajtása az ártérből árvízkor	372
Állatőrzők és pásztorok	377
Baromfitartás	379
Méhészet	380
5. Földművelés alá vett területek, szántóföldek és irtásterek	387
Jegyzetek	397
Képjegyzék	431
Summary in English	433
Übersicht	435

A SZERZŐ ELŐSZAVA A MÁSODIK KIADÁSHOZ

A Duna mente ártéri gazdálkodásáról írt munkámat 1975-ben adta ki a Tolna megyei Levéltár Szekszárdon, a „Tanulmányok Tolna megye történetéből” VII. köteteként. Akkor a sorozat köteteinek terjedelméhez igazodva le kellett rövidítenem a könyvet. A második kiadásban az akkor kihúzott részeket nagyobb részét most visszaültem a megfelelő helyére. Az új, így kiegészített kiadás az első kiadó szíves beleegyezésével jelenik meg.

Ezt a munkámat mintegy fél évszázada kezdtem meg a Tolna megyei Sárközben. Ismereteink szerint a Duna kiterjedt árterületein, mocsarak közt élő sárköziek régen halászatból és állattartásból éltek, valamint a dombok alján a török hódoltság idején elpusztult falvak, a sárközi falvak határához csatolt szőlőhegyek bortermeléséből. Csak a XVIII. század végén elindított, csaknem egy évszázadig elhúzódó folyamszabályozás és ármentesítés után jutottak elegendő termőföldre az egykori vízjárta ártéri rétek, legelők feltörésével, és ezzel meggazdagodtak. Nehezen volt ezzel a történeti képpel összeegyeztethető az, hogy éppen ez, az árterben élő népesség hívta fel magára a figyelmet igen korán, kiemelkedően gazdag népművészetével, népköltészetével, tárgyi műveltségében egyedülállóan gazdag szövő- és hímzőművészetével, viseletével és sajátos népdal- és táncművészetével.

A Sárköz, majd később a Duna mente népének történeti-néprajzi kutatásába azért kezdtem bele, mert választ kerestem erre a titokzatos kérdésre: Hogyan hozhatott létre ez, az árterületre, mocsarak közé szorított nép ilyen gazdag kultúrát és ezt miért éppen akkor vesztette el azt életkedvével együtt, amikor az anyagi feltételei megjavultak, szántóföldjeik nagysága megsokszorozódott. A sárköziekhez hasonló sorsa volt az ugyancsak gazdag népművészetű Drávaszög magyar népének és a baranyai ormányságiaknak is.

A vízrendezések kétségtelenül kiterjesztették a művelhető földet, a földművelő paraszti gazdaság alapját, de éppen e meggazdagodással párhuzamosan a sárközi társadalom és műveltség végzetesen átalakult, romlásnak indult. A fekete alapon fehérrel hímzett főkötők mintakincse elaprózódott és elszegényedett, és a XIX–XX. század fordulójára készítésük megszűnt, az ingek, párnák, jegykendők hímzésével együtt, csak a szövés maradt gyakorlatban. Igen sok készült a szöttes abroszokból, kendőkből a gazdagság fitogtatására is. A gazdag női viseletből kiszorultak a házi készítésű darabok, helyüket a legdrágább francia selymek, bársonyok, finom, gyári gyapjúkelmék, csehországi szalagok és üveggyöngyök tömege foglalta el. A míves szekszárdi, mórági, bajai és kalocsai fazekasedényeket, melyeket a mesterek külön a sárközieknek, megrendelésre készítettek, kiszorította a gyári keménycserép és porcelán, a festett bútorokat a városi, polgári ízlésű konyha- és szobaberendezés. A művészi szép helyett a vagyon fitogtatása lett fontosabb, és ebben az elanyagiasodott, erkölcsileg is mind szabadosabbá váló társadalomban kegyetlen születéskorlátozás, az egykészes mind divatosabbá lett. Az első világháborúval lényegében elmaradt a magyar néptáncművészetben kiemelkedően gazdag női énekes körtáncok járása, a férfiak verbunkolása, egyáltalán: a hagyományos játékok, szokások, például a szőlőörzés szokásának gyakorlata. Ezzel kapcsolatban azonban ki kell emelni azt a nem sok, más vidéken előforduló törekvést, hogy néhány, e régi, halálra ítélt népművészet értékét felismerő ember, egy részük éppen a Sárköz népéből jött, mások más tájról való értelmiségiek, nem csak a néphagyományt gyűjtő szakemberek, ezt az elmúlásra, felejtésre ítélt népművészetet meg

akarták menteni, őrizni és feleleveníteni. Erről tanúskodik az 1907-ben, *Malonyai Dezső* szerkesztette „A magyar nép művészete” című sorozat harmadik kötete, melyben igen gazdag fénykép-, rajz- és festett képanyag mutatja be a Sárköz népművészetét, de a kíséző szövegben megjelenik e magát pusztulásra ítélt nép döbbenetes jellemzése, társadalomrajza is. Később, a két háború között, majd a második világháború után is számosan próbálták ezt a művészi hagyományt nemcsak felgyűjteni, filmezni, fényképezni, hangszalagokon rögzíteni, hanem életben tartani, háziipari tevékenységgel, szövő- és hímzőtanfolyamokkal, népdalkörökkel és táncsoportokkal.

Fél évszázad vizsgálódásai után bizonyossá vált, hogy a vízrendezések előtt, az ártérben élő népesség ugyan kevés gabonát, néha szükségleteire sem elegendőt termelt, de a természeti környezet sokoldalú kihasználásával, vagy helyesebben, a természettel való együttműködéssel, szükségleteit jobban ki tudta elégíteni, mint később, egyoldalúvá váló, szántóföldi műveléssel, gabonaáru-termeléssel. A természettel való együttműködés szoros kapcsolat, piaci értékkel ki nem fejezhető gazdagságot biztosít az embernek, a társadalomnak. A természettel való kapcsolat, a biofilia minden eddig ismert kultúrának fontos tényezője. „A biológiai sokféleség alapvető, semmivel sem helyettesíthető eleme lehet az emberek pszichológiai jóllétének. Az élelemmel, a menedékkal, a szexualitással és a társas kapcsolatokkal együtt része lehet az élet élvezetéhez szükséges alapvető szükségletek hierarchiájának... *Dasgupta /1995/* számos tudományterület empirikus tanulmányai alapján egymást erősítő kapcsolatokat talált a népességnövekedés, a szegénység és a helyi környezet pusztulása (beleértve a biodiverzitás csökkenését) között... A vadon élő fajok sokféleségének csökkenése növelheti a mezőgazdasági rendszerek sérülékenységét és ezáltal a társadalmi instabilitást” – írja *John M. Gowdy*, ennek az időszzerű kérdéskörnek a szaktekintélye. /*Kovács* 2004, VIII. évf. 1–4. szám./ A bécsi udvar éppen a Bácska és Bánát gabonájának vízi úton való elszállítása érdekében kezdett bele a folyószabályozásokba, s hogy ehhez megszerezze a magyar földbirtokos osztály kezében lévő megyei törvényhatóságok támogatását, a földbirtokosokat a gabona árutermelésbe való bekapcsolására biztatta. A magyar törvények azonban nem tették lehetővé azt, hogy a földesúr elkeresse telkéről a jobbágyot. A földbirtokosok a kezén a XVIII. század elején még alig volt saját kezelésbe vett, majorsági szántóföld. *Ifj. Barta János* szerint a legfejlettebb uradalmaknál sem érte el a szántóföldek 6 százalékát. Ezért vetették szemüket a földbirtokos urak a jobbágyokkal együtt, közösen használt, földművelésre alkalmatlan vagy művelésbe még nem vett erdőkre, ártéri legelőkre, rétekre. Ezt segítette elő Mária Terézia úrbéri rendezési törvénye 1767-ben, mely a megművelt szántóföld nagyságához arányítva állapította meg a jobbágyok közösen használt, eddig földművelésre nem használt területének nagyságát. Éppen azok a jobbágyok jártak rosszul így, akik kevés földet műveltek, de sokoldalúan együttműködve a természettel „élték ki” a tájat: az árterületek népe. Az 1767-es úrbéri rendezés, illetve annak végrehajtása volt az ormányságiak halálos ítélete is. Erre még *Kis Géza* mutatott rá az Ormányságról szóló könyvében, még jóval a biodiverzitás értékével foglalkozó szakirodalom megjelenése előtt. Az ármentesített részeken és erdőirtásokon születik meg a magyar alodialiás nagybirtok, a majorsági gazdálkodás. Az ármentesítések során a majorsági gazdálkodással művelt földek az ország több megyéjében az összes megművelt föld 40 százalékát is elérték. Ez volt a végzete a Duna menti népnek is, ezen túl az egész országnak. Ez a torz birtokszerkezet határozta meg Magyarország újkori sorsát és tragédiáit.

Amikor kutatásaimba kezdtem, mindezekről az összefüggésekről még nem sokat sejtettem. A Sárköz és a Duna mente népének valós, sokoldalúan feltárt történeti néprajzát szándékoztam megírni, a hagyomány feltárásával, idős emberek emlékezetének felidézésével, a természeti környezet és annak változásának megismerésével és a tájra vonatkozó földrajzi, történeti, néprajzi irodalom és levéltári források egymást kiegészítő, értelmező feltárásával, adatok összevetésével. Igen jó baráti munkakapcsolatba kerültem a szekszárdi levéltár igazgatójával, *Hadnagy Alberttel*, akinek nagyon sokat köszönhetek a levéltári anyag megismerésében. Hasonlóan nagy segítséget kaptam a pécsi levéltár kutatóitól, elsősorban *Szita László* barátomtól, akinek levéltári alkalmaztatásomat is kö-

szönhettem, életem egy válságosabb idején. 15 tolnai és 4 baranyai település levéltári anyagát vizsgáltam át, határát jártam be, lakóit faggattam éjszakába nyúló beszélgetések során. Tehát ez a könyv csak az ártéri gazdálkodásról szól, és a természettel való kapcsolat megszakadásáról, ami mindig egyben az egész társadalom meghasonlásával, ember és ember, földesúr és jobbágy, nagybirtokos és földművelő paraszt kapcsolatának megromlásával, sérülésével is együtt járt, jár. Az utánnam következőkre marad a természettel való kapcsolat, a mai, egyre inkább nagyüzemekben gondolkodó gazdálkodás környezeti és emberi kapcsolatokat romboló hatásának elemzése. A természetközelibb, környezetbarátibb és igazságosabb emberi kapcsolatok és társadalom megteremtésének reményében.

ANDRÁSFALVY BERTALAN

